

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Сергій Павленко

НОМЕНКЛАТУРНЕ БУТТЯ У СПОГАДАХ ОЧЕВИДЦЯ-ЛІТОПИСЦЯ.

Половець В.М. Спогади.
Чернігів: Десна, 2021. 332 с.

DOI: 10.58407/litopis.230217

© С. Павленко, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5388-6875>

Радянський період історії України для багатьох відомий не з книжок, а з власного життя. Ці сторінки буття в кожного свої і згадуються по-різному. Для всіх же, хто працював, учився в ту добу, це був загалом набутий досвід життя в тоталітарно-компартиійній системі, яка ставала нещадною до своїх опонентів (Л. Лук'яненка, В. Стуса та ін.), але водночас поблажливою, декларативно-піклувальною, вдавано турботливою до слухняних виконавців-«гвинтиків», «своїх». Ясна річ, останні після голодоморів, репресій, розгромів повстанців переважали. Із цієї більшості формувалася, плекався елітно-партійний прошарок, головним завданням якого було покращити добробут трудящих та зрештою пришвидшеними темпами «побудувати комунізм» у СРСР.

Щойно вийшла книга представника цієї керівної верхівки на Чернігівщині¹. Чим вона цікава?

Здібний сільський хлопчина-українець після закінчення сільської школи на Бобровиччині вступив на історико-філологічний факультет Ніжинського педінституту, а після його закінчення за розподілом потрапив в Узбекистан, у сільську школу, де лише одна вчителька знала російську мову. Довелося молодому педагогу поспіхом вивчати узбецьку, аби можна було порозумітися зі своїми вихованцями. Молода людина лише почала набувати педагогічного досвіду, як невдовзі, у грудні, отримала повістку з військкомату й потрапила до війська. Дебютант-учитель служить в Приволзькому окрузі, а потім його дивізію в товарних вагонах за два тижні направляють у Прибалтійський округ, новостворені ракетні війська. Він не опирається цим змінам у житті. За нього все вирішила система, командири, партія. Так треба! Проте... він не хоче бути рядовим «гвинтиком». Здає екзамени на звання офіцера. Пробоє в армії писати нариси до газет (ще у студентські роки почав вести щоденник!), планує стати журналістом. Останнє після повернення додому не виходить. Поблизу, у Бобровиці, Носівці, Ніжині, нема вакансій в редакціях. А які взимку, посеред навчального року, є в облвно? У цій обласній установі порадили звернутися в обком комсомолу, мовляв, демобілізовані освітяни мають пройти спершу співбесіду там.

¹ Електронний варіант книги можна прочитати на сайті «Сіверянського літопису» в розділі «Книги авторів», підрозділ «Історія України та Придесення (XX–XXI ст.): Половець В.М. Спогади. Чернігів: Десна, 2021. 332 с. Сіверянський літопис. URL: <http://siver-litopis.cn.ua/rab/polovec/Memories.pdf>.

За її результатами він потрапив у НОМЕНКЛАТУРНУ СИСТЕМУ, що старанно відбирала із кращих вчителів, агрономів, інженерів кадри для КПРС та ВЛКСМ.

Цінність спогадів В. Половця в тому, що вони демонструють механізм дії відбору персон для подальшого їхнього висування на високі посади. Ключовим його моментом було проходження своєрідного екзамену-співбесіди. «Екзаменатор» з'ясував потенційні можливості випускника вузу, демобілізованого, і визначав його здатність вести роботу серед людей, керувати ними.

Ось так В. Половець розпочав свою номенклатурну діяльність з посади інструктора Новгород-Сіверського райкому комсомолу. Одразу його поставили у резерв на вищі посади. Практично вже через місяць він був другим секретарем РК ВЛКСМ, з листопада 1961 р. – першим. А далі – обком комсомолу, обком партії (інструктор, лектор), міськком партії (другий секретар). Навіть одіозний секретар ЦК КПРС М. Суслов, проводячи у серпні 1975 р. співбесіду з недавнім випускником Академії суспільних наук, кандидатом на посаду секретаря Чернігівського обкому КПУ, здивувався надзвичайно швидкому просуванню по щаблях партійної кар'єри молодого партійця.

Зазначимо, що хоч радянський період справедливо піддається критиці за фарисейство, компартійну тріскотню і т. п., номенклатурна система мала й деякі плюси. «Спогади» В. Половця показують, як кадри ретельно відбиралися, навчалися, отримували на ті часи досить пристойний виробничий, партійний досвід. Не можна було, не пропрацювавши на нижчих посадах, одразу зайняти високий пост. Перший секретар РК КПУ перед обранням повинен був пройти вишкіл у колгоспі спеціалістом, потім головою колгоспу, далі начальником управління сільського господарства, другим секретарем райкому партії, головою райвиконкому. Відповідне проходження посадового набору служб мали пройти всі керівники владної верхівки усіх рівнів. Сьогодні ж, не секрет, трапляються випадки, коли, наприклад, головою ОДА призначили вагітну жінку, театрознавця за фахом, взагалі без належного виробничо-регіонального досвіду. При зміні президентів – в областях, районах до керма управління, департаментів приходять і зараз часом випадкові особи, не тільки з купленими дисертаціями, а й дипломами про вищу освіту.

В. Половець як впливовий учасник партійного будівництва 1960–1980-х рр. на Чернігівщині, ясна річ, дав загалом позитивну оцінку діяльності органів влади, яку він представляв. Ми не будемо висловлювати йому докір за це, бо якби він почав характеризувати той час, свою роботу з критичних позицій, то це виглядало б, мабуть, не зовсім правильно. У ті десятиліття у Чернігові постали камвольно-суконний комбінат, хімволокно, радіоприладний завод, активно велось житлове будівництво. Деякі деталі про розбудову цих підприємств з багатоглядними колективами, соціальної інфраструктури «з партійного крісла» становлять, безперечно, велику цінність для істориків міста. Цікаво, що згадані промислові підприємства-гіганти у реаліях ринку як слід не модернізувалися, не пройшли випробування часом. Але, будемо відвертими, у цьому вина не стільки місцевої влади, керівництва заводів, як недолуга політика «відкритих дверей» багатьох урядів незалежної України. Ринки міст ще у 1990-х роках заповнили безмитний дешевий китайський ширпотреб, що зробив чернігівські тканини незатребуваними. Надія місцевих текстильників на загальнодержавні програми пошиття шкільної, військової форми теж зазнала у свій час краху...

Книга спогадів проливає світло на часи партійного керівництва, злет і падіння перших секретарів Чернігівського обкому КПУ Миколи Уманця, Леоніда Палажченка. В. Половець показує, що в номенклатурній системі хоча й існували чіткі правила кар'єрного зростання, водночас партієць вищого рангу був не застрахований від несправедливої оцінки політбюро, несподіваної відставки-розправи, сваволі вищестоящих посадовців. Так, у 1984 р. за висмоктану з пальця справу про «вручення подарунків та випивки після складання екзаменів» (с. 157) у Чернігівському педінституті зняли з посади ректора В. Костарчука, а згодом і першого секретаря обкому М. Уманця. Важливо, що в усіх цих зміщеннях велику роль відіграло обласне управління КДБ. Як переконався автор на своєму життєвому досвіді, це була досить потужна контролююча служба, яка писала на магнітофон навіть те, що він говорив своєму водієві у службовій машині (с. 170). Л. Палажченко, очоливши після М. Уманця обком, на основі кадебістських донесень про те, що про нього говорили в посадових кабінетах, викликав усіх впливових владців і просив їх писати заяви на звільнення. Ця подробиця показує, що під «ковпаком» спецслужби були не тільки опозиціонери, зокрема Л. Лук'яненко та його рідні², а й номенклатура високого рангу³. Такі були сумні реалії того часу.

² Вражаючи спогади з цього приводу написав рідний брат відомого політ'язня: Лук'яненко О. Невже це було з нами? Спогади. Мена: Домінант, 2016. 334 с.

Л. Палажченко, очоливши в 1984 р. владу області, почав завзято просувати на провідні номенклатурні посади керівників, яких знав раніше і з якими у нього склалися добрі стосунки. Був зневажений та знятий з посади секретар обкому Михайло Шостак (на нарадах перший секретар при всіх «називав його Шестак» (с. 172). Така доля, мабуть, чекала б і В. Половця, якби у 1985 р. ЦК КПРС не відправив його на два роки радником в Афганістан. Підозрюємо, що у такий спосіб він відбував заслання від «першого», оскільки для зняття секретаря необхідно було знайти поважну причину для сересерівського ЦК.

Як би там не було, ця сторінка біографії мемуариста теж інтригує тим, що він побачив в Афганістані. Кремлівські верховоди тоді, як і зараз в Україні, не маючи уявлення про умови життя, релігію, історію, народні традиції корінного населення, почали насаджувати силою зброї свої імперсько-інтернаціоналістичні ідеали, соціалістичну ідеологію, партійно-духовні цінності в чужій країні. Значу, що й в УРСР політосвіта, агітагончики, ленінські кімнати та куточки на фермах, сільські команди агітаторів, пропагандистів були великою мильною бульбашкою³, яку роздували на місцях, бо так вимагало вище начальство. Але саме цей ідеологічний маразм, політичну тріскотню керівництво СРСР намагалося нав'язати афганцям. Слід зазначити, що автор спогадів критично оцінив цю затію, оскільки вона не додала у захопленій радянськими військами країні прихильників, а навпаки – збільшила борців проти СРСР: «Все, що ми намагалися зробити в Афганістані, не сприяло стабілізації? На мою думку, і це я написав у висновках до свого звіту за роботу, основною причиною було те, що ми намагалися після квітневого перевороту, поставивши при владі Народно-демократичну партію, вірніше, її керівництво (Бабрака Кармаля), зробити все так, як в Радянському Союзі, що не сприймалося як більшістю керівництва країною, так і населенням, 30 відсотків якого проживало в кишлаках і дотримувалося законів Шаріату. Уся біда в тому, що радянське керівництво погано знало іслам, як і роль релігії в афганському суспільстві взагалі» (с. 229).

Уже «Сіверянський літопис» свого часу опублікував низку спогадів про січневу «Ковбасну революцію» 1990 р. в Чернігові. Нарешті маємо першу оцінку інтригуючих подій з владного тогочасного кабінету. Ці нотатки показують, як інцидент з ДТП близько 19 години 6 січня на розі вулиць Рокосовського та Доценка за участю завідувача оргвідділом облвиконкому Валерія Заїки та його водія привів спочатку до стихійного протесту чернігівців, а потім до мітингів. «Від удару у “Волги” розкрився багажник і люди з тролейбуса побачили в ньому ковбасу, м'ясо, сало і коньяк та інші продукти», – пише автор (с. 254). В. Половець досить детально оповідає, про що говорилося тоді у владній верхівці, які рішення приймалися. Велику цінність становлять збережені-зафіксовані ним резолюції протестувальників, мітингів. Місто перетворилося у киплячий казан невдоволення. Хоча В. Заїка виправдовувався перед своїм керівництвом тим, що заїхав до батьків, взяв свіжени, ця аргументація вже не сприймалася як правдива. Збурені чернігівці навіть ходили перевіряти холодильник першого секретаря обкому партії. У ті дні В. Половець подав у відставку.

«І в голову кожного із нас, хто був членом бюро обкому, – підсумовував автор, – приходила думка, що все це наслідки глибокої економічної кризи, із якою не могла справитися політика горбачовської перебудови. До таких негативних наслідків призвело впровадження ринкової економіки при існуючій плановій, орієнтованій на військово-промисловий комплекс, при збереженій старій системі розподілу. З'явилися давно забуті спеціальні талони, по яких у магазинах відпускали елементарні речі, особливо спиртне. Підлила масла у вогонь також антиалкогольна кампанія. Людей турбували прояви наркоманії й токси-

³ У романі відомого українського письменника-земляка (родом з Ніжина, проходив практику в 1990 р. у «Комсомольському гарті» – С.П.) Андрія Кокотюхи «Червоний» усіх редакторів обласних комсомольських молодіжних газет названо агентами КДБ, мовляв, у радянські часи заняття цієї посади передбачало лише таку угоду з тогочасним «дияволом». Насправді тодішня спецслужба не впливала подібним чином на просування «своїх» агентів. Журналістами, редакторами опікувався обком КПУ. Для кар'єрного зростання газетаря необхідно було пройти редакційні щаблі від кореспондента до заступника редактора. «Спогади» В. Половця показують, що КДБ прослуховувало керівну верхівку, а відтак і кабінети редакторів. Крім того, кожна сторінка двох обласних газет до вересня 1991 р. перед виходом у світ переглядалася цензором головліту (було таке спеціалізоване управління в області). Як пояснив нам В. Половець під час спілкування, КДБ у такий спосіб моніторило час від часу настрої високопосадовців, їхні оцінки ситуації, ставлення до першого секретаря ОК КПУ тощо. На думку В. Половця, цей нагляд здійснювався не постійно, а в певні періоди та за окремими завданнями.

⁴ Пригадую, як у вересні 1983 р., почавши працювати заступником редактора районної газети у Бобровиці, взяв-ся освоювати нову для мене тему – політосвіту – за великою книгою-томом «Партійное строительство». Начитавшись її, я поїхав брати інтерв'ю у кращого пропагандиста району в Кобижчу. Жіночку-вчительку я несподівано довів до сліз своїми запитаннями: як вона проводить агітаційну роботу серед механізаторів, які лекції їм читає, чи пише конспекти, що читає. Лише через рік-два я зрозумів, що співрозмовниця, яку добровільно-примусово записали в пропагандисти, плакала від того, що не могла мені сказати правди про те, як вся ця «пропаганда» на селі існує лише на папері, у звітах, а не насправді. Вона плакала тому, що в газеті з'явиться матеріал, який прочитають механізатори... Але я, наївний, вірив, що то сльози від скромності, а не від мого незнання реальності.

команії в Чернігові. Негативні настрої в суспільстві закінчилися критичним ставленням до влади. Панівна роль компартії, підпорядкування їй усіх сфер життя не відповідала нагальним потребам людей і була неспроможна задовольнити елементарні потреби населення. На Чернігівщині ця ситуація ускладнилася ще й аварією на Чорнобильській АЕС. Область перебувала серед найбільш небезпечних за рівнем життя. Негативне ставлення населення до чернігівської влади на чолі з першим секретарем обкому Л.І. Палажченко зросло. Першим проявом такого незадоволення і стала звичайна автомобільна аварія» (с. 262).

Тут треба дещо погодитися з тезами про «винність» чернігівської верхівки у «Ковбасній революції». Головний гріх партноменклатури крився здебільшого в культивуванні мисливського відпочинку⁵ на природі. Час від часу партійні боси потрапляли в якісь неприємні історії, пов'язані з випивкою, невдалими пострілами на полюванні (поранення, вбивство людини ненароком). Але загалом партійна номенклатура остерегалася жити шиком, розбудовувати особняки, власні дачі. Всілякі збочення (утримання коханки, аморальна поведінка, надмірна пиятика) траплялися, але коштували для партійця-номенклатурника дорого – він у кращому разі отримував догану, а найчастіше – ставав ніким у тодішній службовій ієрархії. Отже, чернігівську верхівку змів у січні 1990 р. не цей згаданий вище набір зловживань, а негативна економічно-політична ситуація в СРСР, насамперед – дефіцит харчів.

Чернігівщина давала на-гора майже утричі більше м'яса, ніж зараз (у 1980 р. в Чернігівській області було вироблено його 76 900 т⁶, у 1986 р. – 90 200 т, у 1991 р. – 88 500 т⁷, а у 2021 р. – лише 33 200 т). Але... при таких явних успіхах придеснянських ферм ковбасні виробни, свинина, яловичина були у дефіциті⁸. А тому мітингове гасло «Хто з'їв моє м'ясо?» було актуальним, вийшла навіть книга з подібною назвою⁹. Совковий асортимент товарів у магазинах не міг задовольнити елементарні потреби у пристойному одязі. Навіть кольоровий телевізор Городнянського телезаводу «Агат»¹⁰ можна було придбати лише по блату. У черзі на автомобіль доводилося стояти роками...

Усе це та інше спочатку вилилося у чернігівську «Ковбасну революцію», а потім – у подібні по всьому СРСР. Зрештою Радянський Союз, КПРС під тягарем людського невдоволення припинили своє існування.

Багато колишніх колег В. Половця занепали духом, десь розчинилися в буденні виживання, дехто з них ще намагався реанімувати КПРС під новими назвами (СПУ, КПУ) та гаслами.

Ми, можливо, сьогодні вже й не пам'ятали би про цього секретаря обкому, як про більшість подібних посадовців, які зійшли зі сцени й загубилися десь у вирі часу.

Проте... у 53 роки В. Половець розпочав нову сторінку свого життя. Як кандидат історичних наук¹¹ він попросився на роботу в Чернігівський педінститут і з головою поринув у збір матеріалів для докторської праці. У 1997 р. ним було успішно захищено в Інституті історії України дисертацію на тему «Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861–1917)». А перед тим вийшла його монографія з такою ж назвою¹². Далі в доробку професора з'явилося чимало книг-підручників з питань українознавства, політології, соціології. Науковій, викладацькій, творчій 30-річній діяльності у «Спогадах» присвячено 56 сторінок. І хоч цей період вийшов найпліднішим для автора, все ж він, як на нашу думку, традиційний та типовий для успішного дослідника минулого. Це інша сторінка життя, скажемо так, більш вдала і результативніша за попередню. В. Половець довів собі та іншим, що мав і має великий творчий потенціал, який у нових реаліях розкрив на повну силу.

У цьому періоді життя історика нашу увагу особливо привертають насамперед книги краєзнавчого плану (**Історія кооперації Лівобережної України (1861–1917)**. Чернігів: Просвіта, 2002. 266 с.; **Уманець Федір Михайлович (1841–1917 рр.)**. Чернігів: Просвіта, 2006. 146 с.; **Половці і Київська Русь**. Чернігів: Просвіта, 2017. 216 с.; **Визначні постаті Чернігівщини**. Чернігів: Просвіта, 2018. 268 с.; **Маркович Олександр Михайлович**.

⁵ Автор мемуарів не був у захваті проводити у такий спосіб своє дозвілля. Він надавав перевагу прогулянкам на природі.

⁶ История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область. Киев: Главная редакция Украинской советской энциклопедии, 1983. С. 86.

⁷ Народне господарство Чернігівської області 1992 р. Статистичний збірник. Чернігів: Управління статистики Чернігівської ОДА, 1993. С. 195.

⁸ Чернігівці їздили за ковбасою в Київ.

⁹ Танюк Л. Хто з'їв моє м'ясо? Дрогобич: Відродження, 1994. 432 с.

¹⁰ Почав працювати з 1989 р.

¹¹ Назва дисертації: «Розвиток економічного співробітництва союзних республік в роки першої п'ятирічки» (1972 р.).

¹² Половець В.М. Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861–1917 рр.). Чернігів: Редакційно-видавничий комплекс «Деснянська правда», 1996. 204 с.

Чернігів: Просвіта. 2019. 120 с.; Павло Павлович Білецький-Носенко (1774–1856). Чернігів: Просвіта, 2000. 130 с.)¹³.

Цей доробок уже самими назвами засвідчує, що історичні уподобання автора, його дослідницькі розслідування значно поглибили картину минулого Чернігово-Сіверщини, дали доволі об'ємні монографічні портрети призабутих славних земляків-просвітників.

Закінчуючи нотатки про книжкову новинку, висловлюємо й деякі наші зауваги. «Спогади», думаємо, виграли б, якби автор детальніше оповів, чи він мав у 1960–1970-х рр. якісь сумніви щодо політики КПРС, знав про дисидентів, рух опору, чи ще зі шкільної парти «зомбований» тогочасними ідеологемами, настановами й не сумнівався у їх правильності? Тим паче, що мемуарист протягом життя вів час від часу щоденник¹⁴, а це означає, що він був білою вороною у своєму середовищі, бо до подібного вдаються інтелектуальні особисті-одиночки, мислячі люди. Усе-таки ті особисті записи-оцінки, міркування варто було б оприлюднити з певними сьгоднішніми коментарями. І досі незрозуміло, яким чином номенклатурний прошарок вищого рангу (керівництво ОК КПУ, РК КПУ, КДБ) забезпечувався продовольчими пайками (щомісяця чи до свят?), хто мав право доступу до спецмагазинів. Останні дійсно були, чи керівники торговельних закладів в умовах тотального дефіциту вирішували справу забезпечення кращим одягом комноменклатури індивідуально зі своїми партійними зверхниками? Яким чином влада вирішувала питання поліпшення заповнення продуктами полиць місцевих магазинів? Чи головним завданням її було насамперед виконати спущений зверху план? Коли і як проходила паспортизація населення? Яким чином здійснювався контроль над репертуаром місцевих театрів, філармонії?

Сподіваємося, відповіді на ці та інші злободенні питання якимось чином будуть відображені в анонсованому автором наступному томі спогадів, присвячених насамперед «афганському» відрядженню.

Дата подання: 10 травня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 25 травня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Павленко, С. Рецензія : Номенклатурне буття у спогадах очевидця-літописця // *Половець В.М. Спогади*. Чернігів: Десна, 2021. 332 с. *Сіверянський літопис*. 2023. № 2. С. 153–157. DOI: 10.58407/litopis.230217.

Цитування за стандартом APA

Pavlenko, S. (2023). Retsenziia : Nomenklaturne buttia u spohadakh ochevydtsia-litopystsia // *Polovets V.M. Spohady*. Chernihiv: Desna, 2021. 332 s. [Review : Nomenclature existence in the memories of an eyewitness-chronicler // *Polovets V.M. Memories*. Chernihiv: Desna, 2021. 332 p.]. *Siverianskyi litopis – Siverian chronicle*, 2, P. 153–157. DOI: 10.58407/litopis.230217.

¹³ Більшість із цих праць можна знайти на сайті «Сіверянського літопису» в розділі «Книги авторів» у різних його підрозділах.

¹⁴ Звернемо увагу на таку промовисту «філологічну» деталь. Свого часу поет, автор журнальних публікацій Анатолій Близнюк за наполяганням та сприянням В. Половця зайняв посаду завідуючого відділом пропаганди та агітації Чернігівського обкому партії. Тобто ми бачимо, що «підпільний» літописець підбирав у свою команду й людей відповідних уподобань. До речі, двадцять років тому вийшла книга А. Близнюка «Схід сонця не проспів. Лірика» (Ніжин: Аспект-Поліграф, 2003. 95 с.).